

**Концепт інтертекстуальності в інтерпретації французьких постструктуралістів:
від Р. Барта до Ж. Жаннетта***Роботу виконано на кафедрі зарубіжної літератури
та теорії літератури ЧНУ ім. Юрія Федьковича*

Розглянуто генеалогічні модифікації теорії інтертекстуальності у французькому постструктуралістському дискурсі. Особливу увагу зосереджено на тлумаченні інтертексту Р. Бартом, який разом із М. Фуко та Ж. Дерридою репрезентує «широке» розуміння досліджуваного концепту, розвиваючи таким чином вектор, намічений у працях Ю. Крістєвої. Означений підхід визначається як домінуючий для французького постструктуралізму. Водночас проаналізовано і протилежну тенденцію, представлену у працях Л. Женні та Ж. Жаннетта.

Ключові слова: теорія інтертекстуальності, французький постструктуралізм, Ю. Крістєва, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Деррида, Л. Женні, Ж. Жаннет.

Дзык Р. А. Концепт интeртекстуальности в интерпретации французских постструктуралистов: от Р. Барта до Ж. Жаннета. Рассматриваются генеалогические модификации теории интертекстуальности во французском постструктуралистском дискурсе. Особое внимание сосредотачивается на толковании интертекста Р. Бартом, который вместе с М. Фуко и Ж. Дерридой репрезентирует «широкое» понимание изучаемого концепта, развивая таким образом вектор, намеченный в работах Ю. Кристевой. Указанный подход определяется как доминирующий для французского постструктурализма. Вместе с этим анализируется и противоположная тенденция, представленная в трудах Л. Женни и Ж. Жаннета.

Ключевые слова: теория интертекстуальности, французский постструктурализм, Ю. Кристева, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Деррида, Л. Женни, Ж. Жаннет.

Dzyk R. A. The concept of intertextuality in French post-structuralists' interpretation: from R. Barthes to G. Genette. The genealogical modifications of the theory of intertextuality in French post-structuralist discourse are analyzed. Particular attention is focused on the interpretation of intertext by R. Barthes, who along with M. Foucault and J. Derrida represents the «broad» understanding of the concept under investigation, thus developing a vector outlined in the works by J. Kristeva. The approach defined is considered dominant in the French post-structuralism. Besides, the opposite tendency presented in the works by L. Jenny and J. Jeannette is analyzed.

Key words: theory of intertextuality, French poststructuralism, J. Kristeva, R. Barthes, M. Foucault, J. Derrida, L. Jenny, G. Genette.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поетологічний дискурс другої половини ХХ ст. позначений домінуванням французької наукової традиції. Сучасна літературна теорія у своїх магістральних течіях значною мірою продовжує розвивати провідні концепти структуралізму й постструктуралізму. Якщо більшість із них сьогодні використовується у значенні загальноприйнятих методологічних констант, що не потребують критичної ревізії, то навколо теорії інтертекстуальності далі точаться активні дискусії. Характерна трансформація частовживаності первісного значення терміна сприяла ширшому його застосуванню і, як наслідок, популярності в колі науковців. Проте неминучі деформації, яким він при цьому піддавався, призвели до відсутності необхідної термінологічної чіткості й однозначності. Повноцінне сучасне розуміння теорії інтертекстуальності стає можливим лише з урахуванням її витоків і генеалогічних модифікацій.

Термін «інтертекстуальність», ввела Ю. Крістєва, до літературознавчого обігу [17], який очевидно, не набув би сучасного резонансу, якби відразу не знайшов авторитетної підтримки Р. Барта. Як відомо, інтертекстова концепція молоді вченої «спочатку зустріла стриманий прийом з боку паризького інтелектуального істеблішменту» [9, 8], однак завдяки оригінальному трактуванню її головних положень Р. Бартом у книзі «S/Z» (1970) та його статтях і есе «Від твору до тексту» (1971), «Текст (теорія тексту)» (1973), «Задоволення від тексту» (1973), ідея «отримала «права громадянства» і, ввійшовши в науковий обіг, перетворилася в об'єкт критичного аналізу та численних інтерпретацій» [9, 8–9]. Зважаючи на це, бартівське тлумачення інтертексту потребує особливої уваги.

У своєрідній літературознавчій «сповіді» «Ролан Барт про Ролана Барта» вчений зізнавався, що Ю. Крістєва, змінивши «весь горизонт семіології», особисто йому «дала передусім нові поняття

параграматизму й інтертекстуальності» [3, 228]. Якщо концепція Крістевої у своїй основі здійснювала перехід від інтерсуб'єктивності до інтертекстуальності, то в Р. Барта поняття інтертексту актуалізується в межах переходу «від твору до тексту». Учений вважав інтертекстуальність «необхідною умовою кожного тексту, яким би він не був»: «Будь-який текст – це інтертекст: на різних рівнях, у більш чи менш явній формі в ньому наявні інші тексти – тексти попередньої культури і тексти культури навколишньої; будь-який текст – це нова тканина, зіткана з уже використовуваних цитат» [9, 30]. Така характеристика інтертексту, на думку В. Просалової, «по суті, отожднює його з текстом» [11, 7]. З іншого боку, як відзначає Г. Косіков, «бартівський Текст – це не що інше, як один з різновидів інтертексту» [8, 22], «переакцентує інтертекст Крістевої» [8, 24]. Очевидно, це переакцентування полягає в тому, що в Р. Барта інтертекст розглядається не лише як одна зі складових частин тексту, а й як його іманентна властивість.

Отже, бартівська загальна теорія тексту значною мірою постає також теорією інтертексту. У своїх визначеннях тексту літературознавець виходив із його «принципової» відмінності від твору. В програмному для постструктуралізму есе «Від твору до тексту» він хоч і наголошував, що «марна будь-яка спроба реального розмежування твору і тексту» [2, 491], проте намагався провести чітку демаркаційну лінію між цими двома категоріями. Коротко вона була сформульована в доповіді на I Конгресі Міжнародної асоціації семіотики (Мілан, 1974): текст – «це не естетичний продукт, а знакова діяльність; це не структура, а структурування; це не продукт, а праця і гра; це не сукупність замкнутих у собі знаків, наділена сенсом, який необхідно відновити, а простір, прокреслений слідами смислових зрушень; рівнем Тексту є не значення, а Означуюче, в семіотичному та психоаналітичному сенсі цього поняття; Текст ширший, ніж традиційний літературний твір; існує, наприклад, Текст Життя <...>» [3, 229]. Якщо твір є телеологічною конструкцією, завершеним цілим, «сисловою монадою» (за висловом Г. Косікова), то текст, навпаки, гетерогенний, незамкнутий, багатозначний, багатоголосий, множинний, позбавлений смислового центру.

Центральними параметрами тексту, за Р. Бартом, виступають множинність і продуктивність. Множинність тексту полягає в тому, що він «пронизаний сіткою незліченних, переплених між собою внутрішніх ходів, що не мають один над одним влади; він являє собою галактику означаючих, а не структуру означуваних; у нього немає початку, він конвертується; в нього можна вступити через безліч входів, жоден з яких не можна напевне визнати головним; вервечка мобілізованих ним кодів губиться десь у безкінечній даліні, вони “не вирішувані” [5, 48]. Вказана множинність стосується переважно потенційної безкінечності тексту, невичерпності його інтерпретацій: «цим по-особливому множинним текстом здатні заволодіти різні смислові системи, проте їх коло не замкнуте, оскільки мірило таких систем – безкінечність самої мови» [5, 48]. Попри неосяжність множинності, Р. Барт спробував упорядкувати її, звівши до п'ятих основних кодів: герменевтичного, семіотичного, символічного, «проайретичного» і культурного [5, 64–65]. У «Текстуальному аналізі “Вальдемара” Е. По» вчений виокремив у межах культурного коду ще такі методологічно значущі субкоди, як науковий, риторичний, хронологічний і соціоісторичний [4, 518]. Вказані коди утворюють своєрідну сітку, проходячи через яку, текст, власне, і стає текстом [5, 66]. Іншими словами, текст стає текстом лише тоді, коли він розглядається як інтертекст. Саме на це вказує бартівське поняття коду: «код – це перспектива цитації, міраж, зітканий зі структур, він звідкись виникає і кудись зникає» [5, 66]. Тобто коди є «текстовими виходами», «знаками того, що тут припустимий відступ у всі інші області каталогу» [5, 66]. Код відсилає до всього написаного раніше, «до Книги (до книги культури, життя, життя як культури)» [5, 66]. Отже, множинність тексту в аспекті певної сукупності чи «культурних кодів», чи «концентрованих знаків», чи різноякісних «парадигм» пов'язана насамперед із тим, що будь-який текст неодмінно виявляється включеним в інтертекстуальний простір.

Ще однією важливою інтерпретацією текстової теорії Р. Барта виступає «продуктивність». Текст «являє собою саме видовище продукування, де зустрічаються продуцент тексту і його читач: текст “працює” кожної миті, з якого б боку до нього не підійти; навіть записаний (закріпленний), він не припиняє працювати, підтримуючи процес продукування. Він реконструює мову комунікації, репрезентації і вираження (де індивідуальний або колективний суб'єкт ще може плекати ілюзію, ніби він щось наслідує чи виражає себе) і відтворює якусь іншу мову» [12, 52]. Таке уявлення про текст, на думку Н. П'єге-Гро, невіддільне від інтертекстуальності, оскільки, з одного боку, «текст комбінує висловлювання, запозичені з попередніх текстів», а з іншого – вступає у взаємодію з читачем [12, 52].

Продуктивність тексту полягає в тому, що він функціонує як «генератор смислів» (за висловом Ю. Лотмана), і в цьому генеруванні суттєву функцію виконує постать реципієнта. Однак Р. Барт застерігав від того, щоб «екстраполювати дедалі сильнішу персону читача на твір», пропонуючи «об'єднати читача й письмо в єдину знакову діяльність» [2, 494]. Виходячи з цього, подвійна інтертекстуальна природа тексту може бути пояснена саме зближенням процесів писання і читання. Кожне прочитання ніби переписує текст, підключаючи до нього щоразу нові інтертекстуальні коди. Множинність і продуктивність тексту, за Р. Бартом, кардинально відрізняє його від твору, який «є матеріальним фрагментом, що займає певну частину книжкового простору (наприклад у книгозбірні)», натомість текст «існує тільки в дискурсі», він «відчувається тільки у процесі праці, виробництва» [2, 491–492].

Тож текст не може бути непорушним, «згідно з власним єством, він має рухатись крізь щось – наприклад, крізь твір, крізь шеренги творів» [2, 492]. Подібний рух відбувається лише у процесі читання, яке завжди є «одноразовою дією», що породжує «стереофонічність» тексту, оскільки його прочитання «всуціль зіткане з цитат, посилянь, відгомону» [2, 493]. Плюралістична множинність прочитань, за Р. Бартом, зумовлена не лише щоразу іншою рецептуючою свідомістю, а й пов'язана також із «демонічністю самої текстури» [2, 493]. Тому він підкреслював, що читання слід розуміти не як споживання, а як гру, причому подвійну: читач «грає у Текст (як у гру), потім він ще й грається Текстом», що уподібнюється до творчого виконання партитури [2, 495]. Саме множинність рецептивних актів уможливило існування будь-якого тексту.

Закономірно, що в бартівській концепції тексту немає місця для постаті автора, яка б звела множинність тексту в єдине завершене семантичне і структурне ціле, тобто перетворила його на твір. Як зауважують інтерпретатори самого Р. Барта, «будь-який автор неодмінно зупиняє комбінаторну гру Тексту, притлумлює його одвічне різноголосся» [9, 31]. Отож, зрозуміло, чому Р. Барт наголошував, що нове поняття – Текст – постає внаслідок усвідомлення «відносності у взаємовідносинах того-хто-пише (скриптора), читача і споглядача (критика)» [2, 491]. Протиставлення твору і тексту з погляду їх конотацій до автора набуває особливої концептуальної ваги.

Традиційне розуміння зв'язку між автором і твором полягає в тому, що автор «вважається батьком і господарем свого твору, отож, – нагадує Р. Барт, – літературознавство вчить нас поважати автограф і відкрито засвідчені наміри автора, а суспільство юридично визнає зв'язок автора зі своїм твором, це і є “авторське право”» [2, 494]. Кожен твір «має свого автора», тобто «входить до процесу філіації». Текст, позбавлений такої монолітної цілісності, як автор, здатний «розростатися завдяки комбінуванню і системній організації елементів» [2, 494]. Варто підкреслити, що усунення автора з тексту не має абсолютного характеру. Як пише Р. Барт, «привид автора може, звісно, з'являтися у Тексті, в своєму тексті, але вже тільки як гість, автор роману фіксується тільки як один із персонажів, фігурою, що виткана на килимі посеред інших, він більше не отримує тут ніяких батьківських прав чи переваг, а тільки свою роль у грі, він, так би мовити, “автор на папері”» [2, 494]. Однак автор-персонаж усе одно не втрачає зв'язку з реальною особою автора.

Інтертекстуальність не може переважно зводитися до проблеми джерел і впливів, оскільки «в текст проникають і піддаються там перерозподілу осколки різноманітних кодів, різні висловлювання, ритмічні моделі, фрагменти соціальних мов тощо» [9, 30]. Інтертекст, таким чином, постає як «розмите поле анонімних формул, походження яких нечасто вдається встановити» [9, 30]. Подібне розуміння інтертекстуальності значною мірою ототожнює її з інтердискурсивністю. До того ж, «радикальна модель інтертекстуальності» (вислів В. Чернявської) утруднює її науково-практичне застосування. Це розумів і сам Р. Барт, визнаючи, що «будь-яка індуктивно-дедуктивна наука про тексти» ілюзорна [2, 493]. Вказана проблема, на думку Г. Косікова, підштовхнула дослідників, по-перше, до «звуження і конкретизації понять тексту й інтертекстуальності, розмежування інтертекстуальності й інтердискурсивності», а по-друге, до «чіткого визначення самих задач інтертекстової теорії» [9, 39]. Отже, як виявляється, актуалізувавши та надавши поняттю інтертекст надзвичайно широкого сенсу, Р. Барт водночас спровокував пошук інших концепцій інтертекстуальності.

До ідеї інтертекстуальності зверталася більшість французьких постструктуралістів. Своє слово сказали М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Жанетт, Л. Женні та ін. Так, М. Фуко ще до Ю. Крістєвої говорив про літературу як про вмістилище всіх книг, що «перешіптуються між собою» [16, 53], а міркування, викладені в «Археології знання» (1969), про відмову від концептів книги та твору хронологічно

випереджають відоме бартівське есе «Від твору до тексту». Хоча вчений і визнавав за книгою статус певного «автономного» утворення, яке визначається «внутрішньою конфігурацією і формою», проте вказував, що вона «включена в систему відсилок до інших книг, інших текстів, інших фраз: книга – це вузлик у сітці» [13, 66]. Проблема «творчості автора» не може розглядатися як «сума текстів, означених через власне ім'я», вона завжди має «інтерпретативний характер» і змінюється в кожному конкретному випадку, оскільки «роман Стендала чи Достоевського індивідуалізується інакше, ніж романи “Людської комедії”, що, у свою чергу, відрізняються один від одного в інший спосіб, ніж “Улісс” від “Одіссеї”» [13, 65–68]. Ці зауваження засвідчують, що автор залишається важливою фігурою в інтертекстуальному аналізі, нехай, за М. Фуко, на рівні зв'язкової ланки між своїми текстами.

Інтерпретація інтертекстуальності Ж. Дерріди близька до бартівської концепції. На думку цього вченого, «нічого не існує поза текстом» [14, 233]. Така абсолютна «тотальність» тексту передбачає пов'язаність окремих текстів між собою, оскільки кожен із них являє собою «диференційну сітку, тканину слідів, що безкінечно відсилає до інших тканин та інших слідів» [15, 127]. Усякий текст, за образним висловом Ж. Дерріди, «є машиною з багатьма головами, що читають інші тексти» [15, 152]. Знавець французького постструктуралізму Н. Автономова підсумувала, що подібні механізми «дають змогу навести інтертекстуальні мости між будь-якими творами – всуціль вторинними, складеними зі справжніх чи гаданих цитат, відсилок, ремінісценцій, в яких кожне слово – чуже, проте все чуже може ввійти у твій текст» [1, 78]. Тож ідея тотального тексту закономірно переростає в ідею тотальної інтертекстуальності.

Трактування інтертексту Р. Бартом, яке підтримали, зокрема, М. Фуко і Ж. Дерріда, можна означити як «широке». Його слід визнати домінантним для французького постструктуралізму. Проте ця літературознавча течія представила і протилежну тенденцію в розумінні інтертекстуальності. Вже Л. Женні у статті «Стратегія форми» (1976) зайняв відверто антибартівську позицію щодо дискусійної проблеми: «Інтертекстуальність означає не невпорядковане і безглузде накопичення різних впливів, але роботу по трансформації й асиміляції численних текстів, яку здійснює текст-центратор, що утримує за собою роль смислового керівництва» [9, 39]. Найпоследовніше ця позиція представлена в працях Ж. Жаннета.

Як вказує Н. П'єге-Гро, «для автора “Вступу в архітекст” інтертекстуальність – це не першоелемент літератури, а всього лише один із наявних у ній типів взаємозалежностей» [12, 54]. Ж. Жанетт проголошував, що текст цікавить його тільки «своєю текстуальною трансцендентністю, тобто тим, чим він явно або неявно пов'язаний з іншими текстами» [7, т. 2, 338]. Для означення такого зв'язку вчений увів власний термін – «транстекстуальність», пропонуючи замінити ним «широке поняття, що до цього позначалося словом “інтертекстуальність”» [7, т. 1, 18]. Транстекстуальність, за схемою Ж. Жанетта, складається з п'яти типів відношень: інтертекстуальність, паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність і архітекстуальність. Ж. Жанетт визнавав, що розуміє *інтертекстуальність* «дещо обмежено», і визначав її «через відношення співприсутності, яка існує між двома чи декількома текстами; говорячи ейдетично, інтертекстуальність найчастіше передбачає безпосередню присутність одного тексту в іншому» [12, 54]. Сюди він зараховував цитату, плагіат і аллюзію.

До *паратекстуальності*, зокрема, він відносив «заголовок, підзаголовок, внутрішні заголовки, передмову, післямову, примітки, вступ тощо; маргінальні, посторінкові, кінцеві зноски; епіграф; ілюстрації, рекламу, суперобкладинку» [10, 37]. *Метатекстуальність* подавалася як «транстекстуальний зв'язок, що об'єднує коментар і текст, який він коментує» [7, т. 2, 338]. До *архітекстуальності* «належить той зв'язок, через який текст включається в різні типи дискурсу» [7, т. 2, 338]. Сюди зараховуються жанри і їх тематичні, формальні, модальні та ін. детермінанти. Нарешті, *гіпертекстуальність* означає відношення, що пов'язують текст В (гіпертекст) із текстом А (гіпотекст) [12, 55].

Хоча вищеокреслена типологія Ж. Жанетта була покликана надати самій інтертекстуальності операційних вимірів, вона не виконала цього завдання, оскільки запропонувала надто вузьке розуміння інтертексту, часто не виправдано обмежуючи його новими термінами. Наприклад, не зовсім зрозумілим видається включення до різновидів інтертекстуальності плагіату чи, навпаки, виключення з неї гіпертекстуальних відношень. Крім того, французький учений сам не завжди був послідовним у використанні запровадженої ним термінології. Так, паратекстуальність, окрім наведеного вище значення, використовувалася ним раніше для окреслення зв'язків, що зводяться до наслідування і трансформації (наприклад, пародія і пастиш) [7, т. 2, 339]. Виходячи з типології, запропонованої цим дослідником у «Палімпсестах», подібні зв'язки належать радше до архітекстуальності.

Концепцію Ж. Жанетта закономірно критикують. Наприклад, В. Москвін заперечує термінологічну дієвість поняття транстекстуальності, оскільки воно, «по-перше, логічно небездоганне, по-друге, дає мало підстав для прояснення суті феномену інтертекстуальності» [10, 38]. М. Гловінський називає типологію Ж. Жанетта «переобтяженою і некоректною». Один з її елементів – паратекстуальність – він вважає нерівноправним і пропонує вилучити його. Виходячи з «необґрунтованості розрізнення інтертекстуальності та гіпертекстуальності» (на яку вказують також, напр., М. Альфаро і знову ж таки В. Москвін [10, 38]), М. Гловінський пропонує об'єднати наведені поняття межами інтертекстуальності [6, 289–290]. «Удосконалена» таким чином класифікація Ж. Жанетта зводиться тут до інтертекстуальності, метатекстуальності й архітекстуальності.

Попри виправдану критику очевидних недоліків, жанеттівська концепція транстекстуальності залишається важливою віхою в становленні теорії інтертекстуальності. Запропонована ним типологія транстекстуальних зв'язків не так звужує феномен інтертекстуальності, як вказує на його багатомірність. Практика літературознавчого дискурсу засвідчує, що спроба замінити поняття інтертекстуальності транстекстуальністю, виявилася невдалою. Проте термінологічні нововведення Ж. Жанетта (гіпертекст, гіпотекст, паратекст, метатекст, архітекст), що відображають різномірність міжтекстових зв'язків, можуть активно використовуватися в межах теорії інтертекстуальності.

Висновки. Проаналізовані інтерпретації концепту інтертекстуальності французькими постструктуралістами демонструють різновекторний модифікаційний рух новітньої теорії, який відкриває найширші можливості для її методологічного вжитку. Причому, принципово антитечні позиції теоретичних положень дослідників провокують на сучасному етапі їх плідний синтез, що засвідчує неабиякий потенціал цього постструктуралістського концепту для подальшого розвитку.

Список використаної літератури

1. Автономова Н. С. Деррида и граматология / Н. С. Автономова // Деррида Ж. О граматологии / Ж. Деррида. – М. : Ad Marginem, 2000. – С. 7–107.
2. Барт Р. Від твору до тексту / Р. Барт // Слово. Знак. Дискурс : [антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької]. – [2-ге вид., доп.]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 491–496.
3. Барт Р. Ролан Барт о Ролане Барте / Р. Барт ; [пер. с фр.]. – М. : Ad Marginem ; Сталкер, 2002. – 288 с.
4. Барт Р. Текстуальний аналіз «Вальдемара» Е. По / Р. Барт // Слово. Знак. Дискурс : [антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької]. – [2-ге вид., доп.]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 496–521.
5. Барт Р. S/Z / Р. Барт ; [пер. с фр.]. – 3-е изд. – М. : Академ. Проект, 2009. – 373 с.
6. Гловінський М. Інтертекстуальність / М. Гловінський // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 284–309.
7. Женетт Ж. Фигуры: работы по поэтике. В 2 т. / Ж. Женетт ; [пер. с фр.]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998.
8. Косиков Г. К. Идеология. Коннотация. Текст / Г. К. Косиков // Барт Р. S/Z / Р. Барт. – 3-е изд. – М. : Академ. Проект, 2009. – С. 5-42.
9. Косиков Г. К. Текст / Интертекст / Интертекстология. Предисловие / Г. К. Косиков // Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Н. Пьеге-Гро. – М. : ЛКИ, 2008. – С. 8–47.
10. Москвін В.П. Інтертекстуальність: Понятійний апарат. Фигуры, жанры, стили / В. П. Москвін. – М. : Книж. дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 168 с.
11. Просалова В.А. Інтертекстуальність художнього тексту: текстотвірний і рецептивний аспекти : [монографія] / В. Просалова, О. Бердник. – Донецьк : Норд-прес, 2010. – 152 с.
12. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Н. Пьеге-Гро ; [пер. с фр.]. – М. : ЛКИ, 2008. – 240 с.
13. Фуко М. Археология знания / М. Фуко ; [пер. с фр.]. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия» ; Унив. кн., 2004. – 416 с.
14. Derrida J. De la Grammatologie / J. Derrida. – Paris : Minuit, 1967. – 448 p.
15. Derrida J. Parages / J. Derrida. – Paris : Galilée, 1986. – 286 p.
16. Foucault M. Le langage à l'infini / M. Foucault // Tel quel. – № 15. – P. 44–53.
17. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman / J. Kristeva // Critique. – 1967. – Т. 23. – № 239. – P. 438–465.

Статтю подано до редколегії
28.08.2012 р.